

A.M.BAYRAMOVA*filologiya elmləri doktoru, dosent*
*e-mail: aytenbayramova@rambler.ru***Azərbaycan Dillər Universiteti**

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 60)

DİLDƏ MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN VERBALLAŞMASI**Açar sözlər:** *verballaşma, məkan, hal kateqoriyası, sözünü, dil hadisəsi, məkan münasibətləri***Ключевые слова:** *вербализация, пространство, категория надежда, предлог, языковой феномен, пространственные отношения***Key words:** *verbalization, space, the category of case, preposition, language phenomenon, spatial relations*

Dialektik materializmdən məlumdur ki, *hərəkət, məkan və zaman* materiyanın mövcudluq formalarıdır və insan şüurundan asılı deyildir. Hərəkət zaman çərçivəsində məkan daxilində baş verir. Bu atributlar həyatın, yaşamın, gerçəkliyin varlığı, mövcudluq formasıdır.

Maddi aləm, ətraf mühit, təbiət insan cəmiyyətlərinin, toplum və xalqların dünyagörüşü, həyata baxışı, mentalitet, məişət və mədəniyyətinə təsir edən əsas amillərdir. *Meşə, dağ, dəniz, səhra, çöl, cəngəllik, savanna, buzlaqlar, flora, fauna* insanın əmək və məişət tərzini müəyyən edən, şərtləndirən təsirlərdəndir.

Y.S.Stepanov məkanı qavramağa etnosun yaşadığı ərazinin quruluşunun, bu etnosun milli-mədəni xüsusiyyətlərinin təsiri barədə yazmışdır: "...məkana münasibət insan davranışının normalaşmış aspektidir. Müxtəlif milli mədəniyyət mühitdə tərbiyə almış şəxslər məkana onların ölkələrində qəbul edilmiş modelə (patterns) uyğun şəkildə yanaşırlar. (15, s. 64) Məkanın ölçüləri vardır. İnsan məkanı üçölçülü fəza kimi qavrayır. Bununla belə uzunluq (məsafə), sahə və həcm ölçüləri vardır və onlar kəmiyyətlə qiymətləndirilir. Məkanın təşkilindəki fərq yalnız bununla məhdudlaşmır. Məsələn, Yaponiyada küçələrin kəsişməsinin adı olur, küçənin özünə isə ad verilmir. Ərəb bir yerə getməklə bağlı adi suala elə cavab verir ki, avropalı onu başa düşmək üçün ərəblərin işarələr sistemini tam bilməlidir. Prussiyadan olan almanlar üçün otaqda adamla pəncərədən, qapının kənarından danışmaq yetərlidir. Amerikalılar üçün otaqda olmaq bütünlüklə içəridə olmağı və əli qapının dəstəyindən ayırmağı nəzərdə tutur. Burada da implisit kəmiyyət müşahidə olunur, dildə ifadə isə hal sisteminə söykənir. (3, s. 84-85)

Avropa dilçiliyində hal ilk dəfə L.Yelmslevin əsərində diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Müəllif universal "çərçivə" modelini qurmuş və onunla bir sıra konkret dilləri təsvir və müqayisə etmişdir. Danimarka dilçisinin fikrinə görə hal kateqoriyasının əsasında məkan münasibətləri durur. O, 216 nəzəri mümkün halı ayırmış, onları əsas mənaya görə qruplaşdırmağın əleyhinə olmuşdur. (3) L.Yelmslevin hal kateqoriyası nəzəriyyəsi tənqid olunmuş və qəbul edilməmişdir. 1936-cı ildə R.Yakobson, üç il sonra de Qroot hala aid konsepsiyalar yaratmışdır. R.Yakobsona görə, hər bir halın ümumi mənası vardır və hal sırf morfoloji təbiətə malikdir. Halın xüsusi mənalara isə söz birləşmələrinə aid olub ümumi mənanın kombinator variantlarıdır. O, hal və sözlünlü birləşmələri fərqli hadisələr saymışdır. (16, s.138, s.143)

N.A.Baskakov türk dillərinin 6 əsas halını ayırmış və onları qrammatik və məkani hallar qruplarına bölmüşdür. Onun fikrinə görə, türk dillərində bundan başqa 5 rudiment hal da vardır. Onların işlənməsi ölçü, zaman və yer bildirən sözlərlə məhdudlaşır. Müəllifin ayırdığı rudiment hallar aşağıdakılardır:

1. Müqayisə halı. Müqayisə obyektini ifadə edir. Şəkilçiləri: *-dağ/-dək, -dac/-dec, -tac/-tec*; məsələn, *baladac* (uşaq kimi), *at bacındac* (at başı kimi).

2. Müqayisəli hədd halı. Müqayisə halı funksiyasında işlənir. Məsələn, *ustuq pazınca* (şor), *dizincə*, *tacğaça* (mayqa boyunca).

3. Alət halı. *-in/-in - qızgın* (altay) - *qışda*.

4. Çıxış yeri. *-tın/-tin; suğtöbertin* (çayın aşağısında), *tın* (buradan).

5. Yönlük istiqamət. *-qarı/-keri; -qara/-keçe-* teskeri (başı aşağı); *tışqarı - çölə*. (11, s.273)

Hər hansı dilin strukturunun müasir vəziyyətinə görə izahını tapmayan dil hadisələri az deyildir. Dil sisteminin vahidləri müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bir sıra dillərin sistemində elə vahidlər vardır ki, bu cür vahidlər başqa sistemli dillərdə yoxdur. Sözlülər belə vahidlərdəndir. Hind-Avropa dillərində sözlülər sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsində xüsusi rol oynayır. Hal qrammatik kateqoriyası da sözlər arasındakı münasibət əsasında formalaşır. Lakin bu, o demək deyildir ki, sözlülər hal qrammatik kateqoriyasının ifadə vasitələri sayılmalıdır. Sözlülərin ifadə etdikləri mənalara görə onları təsnif edirlər. Belə təsniflərdə məkani sözlülər də fərqləndirilir. Məkani sözlülər bir sıra dillərin qrammatik vahidlər sistemində daxildir. İngilis dilində də məkan münasibətlərinin ifadə olunması üçün məkani sözlülərdən geniş istifadə edilir. Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözün əlaqələndiyi sözlə yaratdığı konstruksiya və ondan doğan semantika ingilis dilində *out of* tərkibli sözlü ilə əlaqələndiyi sözün birləşməsindən əmələ gələn konstruksiyanın semantikasına ekvivalent olur. Təbii ki, tərsinə transformasiya da mümkündür. İngilis dilindəki *out of* sözlüsü ilə əlaqələnen sözün əmələ gətirdiyi birləşmə Azərbaycan dilinin çıxışlıq hallı konstruksiya ilə eyni mənəni ifadə edir. İngilis və rus dillərində eyni və yaxın semantikanı ifadə edən ekvivalent sözlülər vardır. Tədqiqatçılar məkani sözlülərin semantikasını öyrənərkən referentlə relyatum arasındakı həndəsi, daha doğrusu, məkani münasibəti nəzərdən keçirirlər. Bir sıra tədqiqatçılar referent və relyatum arasında yalnız məkani deyil, başqa əlaqələrin də mövcudluğundan bəhs etmişlər. (6, s.343-364; 7, s.358)

Mənşəcə ingilis dilinə aid olan *out of* sözlüsü ilkin olaraq “without”, “abroad” mənasında işlənmişdir. Orta ingiliscədə sözlü *oute, ute* şəklində olmuşdur. Tərkibi sözlünün ikinci komponenti *of* “away” mənasında olub orta ingilis dili dövründə *off* vəpıriantından törəmişdir. (10, s. 331, 337) Müasir ingilis dilində *out of* önlüyünün ilkin məkani mənəsi referentin daxili məkanı tərk etməsi ilə bağlıdır. Çox zaman bu məkan üçölçülülük, qapalı və məhduddur. Dil daşıyıcıları qapalı məkanı açıq məkanla qarşılaşdırırlar. Açıq məkan məhdudluq səciyyəsinə malik deyildir. Məkani sözlülərin dildə işlənmə xüsusiyyətləri də dil daşıyıcısının məkana münasibətindən irəli gəlir. Məkana etnokulturoloji səviyyədəki münasibət sözlülərin işlənmə məqamlarında aşkara çıxır. İngilis dilinin *out of* önlüyünün işlənmə sferası genişdir. Onun müxtəlif distribusiyaları vardır. Aşağıda buna dair bəzi nümunələr verilmişdir.

They went down to the quay and got *out of* their boxes a number of books. (8, s.22)

They walked on till they were *out of* earshot. (8, s.25)

The missionary gave him a contemptuous look and without a word flung *out of* the room. (8, s. 24)

‘Don’t you dare to speak to me,’ she screamed. ‘If you insult me I shall have you turned *out of* here.’ (8, s.25)

I won’t go *out of* the house if that’ll suit him. It’s no more’n a fortnight.’ (8, 30) ‘But don’t you know, doesn’t everyone here know, that he’s a forger and that he’s been a convict? He ought to be hounded *out of* civilized society.’ (8, s.50)

Tədqiqatçılar ingilis dilində *out of* önlüyünün işlənmə məqamında məkanın qapalılığını əsas götürürlər. Azərbaycan dilində “Zakir evdən çıxdı”, “Pərvin mətbəxdən çıxdı”, “Şakir dəhlizdən eyvana keçdi” kimi cümlələrdə məkan mövcuddur, qapalıdır və hərəkət bu məkandan çıxmağı ifadə edir. Çıxışlıq haldakı söz tərk edilən məkanı bildirir. İngilis dilinə

aid verilmiş nümunələrdən aydın görünür ki, sözünü yalnız qapalı məkan ifadə edən sözlərlə əlaqələnmişdir.

Məkanın daxili və xarici məkan bölgüsü və qapalılıq şərti mümkündür. Lakin bu şərt həmişə əsas deyildir.

“Buğa da yaş burnunu dağlardan gələn geşniş ətrinə tuta-tuta onun qabağında gedirdi.

– Səni arabaya qoşub odun daşıyacağam Yevlaxdan Xaldana.

– Bə niyə Yevlaxdan Xaldana?

– Nə bilim, bəlkə, Xaldandan Yevlaxa”. (9, s.14)

Nümunədəki “dağlardan gələn geşniş ətri” birləşməsində çıxışlıq halın ifadə etdiyi məkan qapalı deyil, hərəkət (gələn geşniş ətri) qeyri-müəyyən məkan boyu hüdudsuzdur. Hərəkətin yalnız çıxış yeri vardır. Proses danışq anından əvvələ (keçmişə) və gələcəyə doğru fasiləsizdir. Deməli, Azərbaycan dilində çıxışlıq halın işlənməsi üçün zəruri şərt hərəkətin başlanğıc yeri, başlanğıc nöqtəsidir. Bunu hərəkətin hər üç zamana aidliyi də təsdiq edir. Hərəkət keçmişdə başlayıb və bitməyib, davam etməkdədir. İkinci və sonrakı cümlələrdə gələcəkdə baş verəcək fəaliyyətin başlanğıc və son məkan qarşılaşdırılır. Başlanğıc məkan çıxışlıq halda, hərəkətin bitəcəyi məkan yönlük haldadır. Müəllif nitqində başlanğıc və son məkanların yerdəyişməsi baş verir (bəlkə, Xaldandan Yevlaxa) vardır. Əvəzləmə çıxışlıq haldan istifadə qaydasına təsir göstərmir. Yenə də hərəkətin başlanğıc nöqtəsinin ifadə olunması məqsədilə məkan bildirən sözə şəkilçi artırılır. Obyektlər arasında qapalılıq yoxdur. Şərti ərazi hüdudu, sərhədi (Xaldan, Yevlax) var.

Çıxışlıq Azərbaycan dilində məkani-qrammatik hal kimi səciyyələndirilir və məzmununa görə isimlərdə yer, məkan anlayışı ifadə edir. Eyni zamanda, ismin bu halı həm iş və hərəkəti, həm də əşyanın çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir. Çıxışlıq halın qrammatik funksiyasının ifadə olunmasında *dan/-dən* şəkilçiləri iştirak edir. Hal şəkilçisi qəbul etmiş sözdə əşyanın, obyektin, subyektin, predmetin çıxış, başlanğıc yeri mənası özünü daha çox göstərir: *tövlədən, damdan, sudan, işıqdan, çöldən, daşdan, qumdan* və s. Bu halda olan söz cümlədə xəbərlə əlaqələnir. Məsələn, “Maralın tamaşasına rayon mərkəzindən də gəldilər. Balalarını bu gün-sabah yuvadan çıxarıb, yavaş-yavaş ov eləməyə öyrətməlidir. ...Sonra cibindən dəsmal çıxarıb, Bilal əmi gözünün yaşını silərdi”. (13, s.39)

İngilis dilindəki *out of* Azərbaycan dilinin çıxışlıq halının əvəzləyicisi deyildir. Lakin müəyyən situasiyalarda onların ekvivalentliyi müşahidə olunur. Qapalı obyekt bildirən isim “çıxmaq”, “getmək”, “gəlmək”, “qayıtmaq”, “düşmək” kimi hərəkət feilləri ilə idarə olunduqda və məkanı ifadə edən isim hərəkətin başlanğıc nöqtəsi, yeri olduqda çıxışlıq halın *out of* ilə ekvivalentliyi mümkünləşir. Məsələn, *evdən çıxmaq, avtobusdan düşmək, məktəbdən gəlmək, bağdan getmək, metrodan çıxmaq* və s.

İngilis dilinin qrammatikasında göstərilir ki, *out of* önlüyü yalnız bir nəqliyyat növünü tərk etməkdən danışılarkən istifadə olunur. Minik maşınından çıxmaq, düşmək zamanı *out of* işlədilir. Avtobus, qatar, tramvay, metro, kimi nəqliyyat vasitələri və ümumiyyətlə, ictimai nəqliyyat növündən düşməyi, çıxmağı ifadə edərkən *off* önlüyü istifadə edilir. Bu, real obyektlərin müxtəlif cür konseptuallaşdırılmasından irəli gəlir. İngilis və rus düşüncə tərzinə görə, minik maşını daxili məkana malikdir və bu daxili məkan hamı üçün deyildir. Digər nəqliyyat növləri isə ictimaidir. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, minik maşını üçölçülülük və qapalıdır. İctimai nəqliyyat isə yastı və açıqdır. (5, s. 81-83) Zənnimizcə, bu fikirdə yastılıq və ya ikiölçülülük qüsurludur. Aydın ki, avtobus, tramvay, gəmi və s. də üçölçülülük obyektidir. Onların həcm böyüklüyü yastılıq doğurmur. Təbii ki, həcm ölçülərinin böyüklüyü təsəvvürə təsir göstərir. Lakin məhz bu cəhətin *out of* və ya *from* sözlərindən hansının işlədilməsi üçün meyar seçilə bilməz. Etnokulturoloji amil mənsubiyyətlə bağlı ola bilər. Qapalılıq xüsusiyyəti də bununla müəyyən dərəcədə əlaqələnir. Fərdin özünə məxsus olan minik maşını başqaları üçün qapalıdır. İctimai nəqliyyat isə hamı üçün açıqdır. Şəxs öz maşınından, öz

evindən çıxdığı kimi çıxır. Rus dilində “с” və “из” sözlərinin işlənməsində də bu cəhət müşahidə olunur. *Я вышел из машины. Я только с поезда (с самолета, с автобуса)* və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis və rus dillərində ictimai nəqliyyatın daxili məkanından çıxmaq zamanı *out of* önlüyü işlədilir. Məsələn, kupedən çıxmaq, kabinədən düşmək və s.

İngilis dilində daxili obyektin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi *out of* önlüyünün işlədilməsinə əsas verir. Məsələn, *out of water; out of smoke; out of light* və s. Müqayisə et: *yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük.*

Out of önlüyünün semantikasının özünəməxsusluğu çıxış obyektindən hərəkətin istiqaməti ilə də müəyyənləşir. Əgər çıxış obyektini konseptuallaşırırsa, sözlərdən istifadə etmək olmur. İngilis dilinin *out of*, eləcə də rus dilinin “из” önlüyü cəhətləri (North, South, East, West) və istiqaməti (left, right, front, back) bildirən sözlərlə işlənmir. Halbuki, bu sözlər real gerçəklikdə müəyyən məkanı bildirir. (Bax: 5, s.344) Bəzən bunu qeyd edilən sözlərin müəyyən istiqamətdə sonsuz uzanan məkan ifadə etməsi ilə əlaqələndirirlər. Belə hallarda ingilis dilində *from* önlüyü istifadə olunur.

Azərbaycan dilində qeyd olunan xüsusiyyətli sözlərin çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etməsində heç bir məhdudiyət yoxdur. Rus dilində *şimaldan gəlmək, şərqdən xəbər vermək, soldan/sağdan soxulmaq, qabaqdan gəlmək, qarşından gəlmək, arxadan vurmaq, yandan baxmaq* kimi birləşmələr geniş istifadə olunur.

Eyni situasiyanın dərkində və təqdimatında milli ayırma da müşahidə olunur. Məsələn, “из-за” önlüyü ilə yiyəlik halında olan isimlərdən ibarət ad qruplarında məkanın qavranmasında bəzi xüsusiyyətlər aşkara çıxır. Məsələn, polyak dilində rus dilindəki “добавил из-за порога” birləşməsinə müvafiq gələn ifadədən istifadə olunur. Rus dilində isə bu, ifadəsini “добавил уже за порогом” birləşməsində tapır. Qeyd edilən cəhət etnokulturoloji səciyyə daşıyır. Ruslar üçün evin kəndi ayıran sərhəd deyil, evin şərti sərhədidir. Bu yer insan üçün simvolik müdafiə səciyyəsi daşıyır, yaşayış məkanını xarici məkandan ayırır. Qədimdə əcdadları, uşaqları evin kəndində basdırmaq ənənəsi olmuşdur. Bu ənənə evi qoruma kimi izah edilmişdir. Pravoslav evlərində qapının sağ küncünə şamlar xaç şəklində bərkidilir. Belə hesab olunurdu ki, kilsədən cümədə axşam mərasimindən gətirilmiş şamlar sehrlə qüvvəyə malik olur. Slavyan toylarında bəylə gəlin evin kəndini keçəndə onların başına buğda səpirdilər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Azərbaycanda da toy mərasimində gəlin daxil olacağı otağın kəndində saxlanılır, onun başına düyü, şirniyyat səpilir, gəlin evin kəndində qoyulmuş nimçəni ayağını üzərinə basmaqla sındırır. Ruslarda evin kəndində oturmaq, onun üzərindən tullanmaq, pul vermək, həmçinin evdə yaşamayan şəxsin evinin kəndini tapdalamaq neqativ hadisə kimi qəbul olunur. Ona görə də rus dilində “из-за порога” deyil, “за порога” birləşməsindən istifadə edilir. Azərbaycanda da qapının kəndində, açıq pəncərədə üzü çölə oturmaq yaxşı sayılır.

“Идти лесом” birləşməsi Azərbaycan dilinə “meşə ilə getmək” kimi tərcümə olunur. Tədqiqatçılardan bəziləri danışıq dilində *-nan, -nən* şəkilçilərinin istifadə edilməsini birgəlik və bəzən isə alət halı adlandırırlar. *Meşəynən getmək, avtobusnan getmək, maşınnan getmək* və s. İlə (-la, -lə) dilimizdə həm qoşma, həm bağlayıcı, həm də şəkilçi kimi işlənir. Şəkilçiləşməyə doğru gedir. Onun altı mənası qeyd olunur: a) müstəqim obyekt; b) birgəlik obyekt; c) vasitə obyekt; ç) tərz obyekt; d) məkan obyekt; e) zaman obyekt. (4, s.299) Yuxarıda rus dilindən tərcümə qarşılığı olan “meşə ilə getmək” birləşməsində “ilə” qoşmadır, məkan obyektini məzmunu daşıyır. Göründüyü kimi, rus dilinin “идти лесом” birləşməsinə uyğun gələn “meşə ilə getmək” birləşməsində “meşə” Azərbaycan dilində hal şəkilçisi qəbul etməmişdir. Daha doğrusu, ismin sıfır şəkilçili vəziyyətindədir.

Rus dilində sözlərsiz alət halının başqa yerə aparılma mənası qeydə alınır. Diskret və müəyyən obyektləri bildirən sözlər bu tipli konstruksiyalarda işlənmir. İngilis və fransız dillərində “идти лесом”, “двигаться по полю” tipli formalar yoxdur. Müqayisə et: *traverser la*

foret (meşəni keçmək/meşədən keçmək/meşəni kəsmək (kəşib keçmək); ing. *Walk through the field* (çöldən getmək/çöldən keçərək getmək, çölün üstündən getmək) və s.

Çıxışlıq halda olan sözlər qoşmalarla işlənir. Çıxışlıq hal şəkilçisi sözə əlavə olunur, sonra, qabaq, əvvəl, bəri kimi qoşmalarla birlikdə cümlədə zaman zərfliyi olur; başqa, savayı, əlavə, ötrü qoşmaları ilə birlikdə səbəb, fərqlənmə məzmunu yaradır: “*Həmin gün Səkinə xala da davadan bəri açmadığı sandığı açıb çoxdan bəri geymədiyi sarı paltarını çıxartdı. ... Məmmədağa bircə onu bildi ki, bərkdən qışqırdı, daha sonrasını bilmədi, bir də iki gündən sonra evlərindəki çarpayısında özünə gəldi*”. (1, s.60)

Kommunikasiya prosesinin uğurlu olması adresantın ifadə etdiyi informasiyanın adresat tərəfindən düzgün qavranılmasından asılıdır. Ötürülən informasiya bir sıra parametrlərlə səciyyələnir. Belə parametrlərdən predikativlik, zaman və məkan münasibətləri, mənsubluq, kəmiyyət, modallıq, cins nitqin qavranmasına xüsusi təsir göstərir. Eyni dilin daşıyıcıları arasında ünsiyyətdə qeyd olunan parametrlərin ümumi məzmunu təsiri relevant olmur. İrrelevantlıq kommunikasiyada iştirak edənlərin eyni bir mədəniyyətə mənsubluğundan irəli gəlir. Bununla belə, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bir dil çərçivəsində, bir dil cəmiyyətində fərdi şüurların tam üst-üstə düşməsi mümkün olmadığı kimi, fərdi konseptlər də bir-birinin tam eyni deyildir. Yəni, eyni dilin daşıyıcıları da həm informasiyanı ötürmək prosesində, həm də onu dərk etmədə fərqli nəticələrə gələ bilirlər. Müxtəlif sistemli dillərin daşıyıcılarından hər biri doğma dilin xüsusiyyətlərini nitqlərində nəzərə alır. Deməli, müxtəlif sistemli dillərin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyətdə mədəniyyətlərarası kontekst daha çox fəallaşır. Hər bir dil sistemində məkan münasibətlərinin ifadəsi vacib şərtədir. Çünki məkan dildən asılı olmayaraq mövcuddur. Bizim məkan qavramımız dilin və dilin məkanı ifadə edən vasitələrinin köməyi ilə baş verir.

Məkan mənası olan sözlər maddi aləmin özünəməxsus hissələrə bölünməsinə, onun dildə əksini tapmaq xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Dağ, dərə, meşə, dəniz, sahil, bağ, bağça, meydan və s. sözlərdə məkan anlamı vardır. Biz dağa müəyyən hündürlüyü olan, müəyyən ərazini özündə birləşdirən yer kimi baxdıqda söz bilavasitə məkanı ifadə edir. Bu halda dağın döşü, dağın ayağı, dağın dibi bir məkanı hissələrə ayırmaq prosesinin nəticəsi olaraq formalaşır. Bu və ya digər obyektin, predmetin, əşyanın yerini göstərərək müxtəlif dil vasitələrindən istifadə olunur. Azərbaycan dilindəki yerlik hal məkan münasibətinin ifadə olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Məkanla bağlı qrammatik vasitələr anlaşılanın düzgün qurulmasına xidmət edir. Məkan–zaman–hərəkət/hal bir sistem təşkil etdiyindən onları bildirən vahidlər arasında həm eksplisit, həm də implisit əlaqələr vardır. Bir çox dillərdə hərəkət feilləri hərəkətin istiqaməti barəsində müəyyən məlumat verir. Hərəkət feillərini hərəkətin bir istiqamət və ya çox istiqamət üzrə getməsinə bildirmək cəhətdən iki əsas qrupa bölmək olar. Məsələn, rus dilində biristiqamətliklik *идти, ехать, плыть, лететь* və s., çoxistiqamətliklik (*ходить, ездить, плавать, летать* və s.) feillərində özünü göstərir. Azərbaycan dilində getmək, gəlmək feilləri eksplisit olaraq biristiqamətliyə işarə edir. Uçmaq, üzmək istiqamət baxımından bir qədər qeyri-müəyyən səciyyə daşısa da, çoxistiqamətliklik müəyyən mənada üzdədir. Gəzmək, dolaşmaq, dolanmaq kimi feillərdə hərəkət çoxistiqamətlikdir. Onlar hərəkətin başlanğıc nöqtəsi barədə informasiya daşıyırlar.

Feillər yerdəyişməni və onun formasını (getmək - *идти*, üzmək - *плыть*, uçmaq - *лететь*) və ya hərəkət tempini (getmək - *идти*, qaçmaq - *бежать*) ifadə edir. Rus linqvokulturologiyası üçün istiqamətin ifadəsində sözönülər səciyyəvidir (*заехать, прийти, убежать, подъехать* və s.).

İngilis dilində istiqamətə və digər əlamətlərə görə detallaşma nəzərə çarpmır. Məsələn, *to go* feili rus dilindəki *прийти, уйти, въехать, to come* feili isə *прийти, приехать, подойти* feillərinin qarşılığı ola bilər. Azərbaycan dili ilə ingilis dili arasında bu feillərdə ekvivalentlik nəzərə çarpmır *to go – getmək, to come – gəlmək*.

Rus dilindəki hərəkət feillərində sözlülər istiqamət semi daşıyır. Bu feillər (*прйти, уйти, въехать* və s.) isimlərin hal formaları ilə birləşərək lokativ mənanı ötürür. Buradan belə nəticə çıxır ki, rus dilinin daşıyıcısı üçün məkan müəyyən zonalara bölünür. Bir zonadan digərinə keçmə *прйти, приехать* feilləri ilə, eyni zona daxilindəki hərəkət isə *подойти, подъехать* feilləri ilə ifadəsini tapır. “Xarici” və “daxili” zonalara bölgü də aparmaq olur. Xarici zonadan daxili zonaya keçid “войти”, “въехать” feilləri ilə ifadə olunur. Rus dilində məkana daxil olmağa münasibətdə də fərqlilik vardır. Ona görə də otağa dəhlizdən, balkona küçədən keçid *войти* feili ilə verilir. Otaqdan eyvana, dəhlizə keçid *выйти* feili ilə ifadəsini tapır.

“Gəlmək” hərəkət feili olub eyni zamanda müəyyən dərəcədə hal-vəziyyət və təfəkkür, görmə və eşitmə prosesi ilə də bağlıdır. Bu feil hərəkətin istiqamətini göstərir, əsasən, “üzü danışana tərəf hərəkət etmək, yerimək, yaxınlaşmaq” semlərindən birini aktualaşdırır, məkan və zaman baxımından yerdəyişmə bildirir.

Türk dillərində “sınırlama”, “hüdudlama” halı da maraqlıdır. Qaraqalpaq dilində bu hal “-ğəşə, -geşə” şəkilçiləri ilə düzəlir və Azərbaycan dilinin “yönlük hal+qədər”, “yönlük hal+kimi” modellərinə uyğun gəlir-yaqınlaşma-yaxına qədər, tan şəhərgəşə-sabaha qədər, elegeşə-indiyə qədər və s.

Ədəbiyyat

1. Elçin. Bir görüşün tarixçəsi. Bakı: Azərənəşr, 1977, s.338.
2. Lakoff G. Ten Lectures on Cognitive Linguistics. Volume: 1, 2018.
3. Hall E.T. Proxemics //Current Anthropology 9, 2-3, 1968, p.p. 83-95.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, s.358.
5. Jackendoff R., Landau B. Spatial Language and Spatual Cognition. Hillsdale, NJ.
6. Lawrence Erlbaum, 1971, pp. 343-364.
7. Leech G.N. Language and Tact (L.A.U.T. series A. No. 46). Trier, 1977, p.250.
8. Maugham W. Somerset. Syxty-five short stories. London, Octopus Books Limited, 1998, 937 p. Elektron mənbə: [wsmaugham-syxty-five-short-stories_0905712692.pdf](#).
9. Səmədoğlu V. Gürzəcəl yazıları. Bakı: Parlaq imzalar, 2016, s.160.
10. Skeat W.W. The Concise Dictionary of English Etymology. London: Wordsworth ed. LTD, 2007, p. 643.
11. Баскаков Н. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва, Наука, 1979, с. 273.
12. Ермакова О.П. Переход качества в количество (о природе интенсификаторов) // Логический анализ языка. Квантитативный аспект языка. Москва, Индрик, 2005, с. 272-279.
13. Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей (История лингвофилософской мысли). Москва, Едиториал УРСС, 2004, с.294.
14. Маляр Т.Н., Селиверстова О.Н. Пространственно-дистанционные предлоги и наречия в русском и английском языках. Munchen: Verlag Otto Sagner, 1998, с.358.
15. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. Москва, Высшая школа, 1995, с.303.
16. Якобсон Р.О. Избранные работы. Москва, Прогресс, 1985, с.456.

А.М.Байрамова

Вербализация пространственных отношений в языке

Резюме

В статье рассматривается вербализация пространственных отношений между разными предметами внутри пространства на материале разносистемных языков. Пространственные отношения образуют сложную систему, охватывающую локализацию объектов и предметов, их смещение относительно друг друга. Поскольку объекты могут находиться в статическом или динамическом состоянии в пространстве, пространственные отношения принимают разные формы. Динамика в пространстве требует выражения смещения объекта, а не его местоположения. Точно так же, как необходимо определить направление вербализации движения в

пространстве, неопределенность его выражается средствами языка. Пространственные отношения вербализуются разными языковыми средствами в разносистемных языках. Лингвокультурные факторы также важны для выражения пространственных отношений.

Грамматические единицы, связанные с пространством, помогают формировать понимание, так как пространство-время-движение/состояние образуют систему, указывающую как на явные, так и на неявные отношения между единицами, представляют во многих языках глаголы действия, предоставляют информацию о направлении движения. Каждый из представителей разносистемных языков учитывает в своей речи особенности родного языка. Таким образом, межкультурный контекст активизируется в общении между носителями разных языковых систем. Выражение пространственных отношений является важным условием любой языковой системы, потому что пространство существует независимо от языка, а понятие пространства определяется посредством языковых средств, которые и выражают пространство.

A.M.Bayramova

Verbalization of Spatial Relations in the Language

Summary

The article deals with the verbalization of spatial relations between different objects within the space on the material of the languages of different systems. Spatial relations form a complex system, covering the localization of objects, their displacement referring each other. Since objects can be in a static or dynamic state in space, spatial relationships take many forms. Dynamics in space requires the expression of an object's displacement, not its location. Just as it is necessary to determine the direction of the verbalization of movement in space, its indeterminacy is expressed by means of the language. Spatial relations are verbalized by different linguistic means in the languages of different systems; besides, linguistic and cultural factors are also important for expressing spatial relations. Grammatical units connected with the space help to build understanding, as space-time-motion / state forms a system, indicating both explicit and implicit relations between the units that represent them. In many languages, action verbs provide information about the direction of movement. Each of the representatives of multi-system languages takes into account the peculiarities of their native language in their speech. Thus, the intercultural context is activated in communication between speakers of different language systems. The expression of spatial relations is an important condition for any language system, because space exists independently of language, and the concept of space is defined by means of linguistic means, which express space.

Rəyçi: filol.f.d., dos. S.E.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 10.06.2022